

PRIJEVODI BIBLIJE NA HRVATSKI JEZIK

Prijevod Biblije i njezinih dijelova na živi hrvatski jezik nastavlja se na predaju staroslavenskih prijevoda, ima u njoj svoje korijene te se snagom života širi prema prostorima latinske kulture i bogoslužja u Hrvata. Prijevodi su Biblije tako bili potrebni najprije na latinaškom području, a onda i na glagoljaškom u onoj mjeri u kojoj je glagoljaštvo uzmicalo ili postajalo nerazumljivim. Potreba da biblijski tekstovi budu razumljivi i pristupačni narodu davala je uvijek nove poticaje da se oni prevode i utjecala snažno i neprekinuto na razvoj jezika i mentaliteta kako prevoditelja tako i naroda koji je te tekstove slušao u crkvi (lekcionari, psaltiri), čitao kod kuće (posebni lekcionari, u novije vrijeme biblijske povijesti i prijevodi biblije) ili proučavao u školama (mnogo izdanja lekcionara za školske potrebe u prošlom i još u ovom stoljeću, te mnogi prepjevi, prijevodi, parafraze i obrade biblijskih knjiga, zgoda ili osoba). Biblija je osim toga trajno vrelo nadahnuća za književne stvaraocce, likovne i glazbene umjetnike u nas i u svijetu.

HRVATSKI PRIJEVODI LEKCIONARA

»Ne može se točno kazati, kada se Biblija počela prevoditi na živi hrvatski jezik, ali ponajstariji spomenici hrvatskoga jezika (već iz 14. st.) jesu baš biblijski odlomci u evanđelistarima ili lekcionarima namijenjenima za čitanje puku u crkvi...« (V. Štefanić, str. 490). U Katoličkoj se crkvi veoma rano (svakako već u 5. st.) počinju odabirati dijelovi Biblije koji će se u bogoslužju čitati narodu na pojedine nedjelje, dane, blagdane. S vremenom se tako stvara ustaljeni red čitanja Biblije, izdan kasnije i u posebnim knjigama, lekcionarima (»čitankama«, *lectio* znači čitanje). S razvojem narodnih jezika nastaje i potreba prevoditi lekcionar na te jezike. U nas su takvi prijevodi nastajali postupnim pohrvaćivanjem starijih crkvenih tekstova, prelijevanjem starocrkvenoga jezika hrvatske redakcije u govorni hrvatski jezik, pa je teško postaviti granicu između jednih i drugih. U svakom slučaju, sačuvani fragment *Korčulanskoga lekcionara* iz 14. st. svjedoči da je već tada postojao hrvatski lekcionar. Pisan je latinicom, čakavskim narječjem, kao i *Zadarski lekcionar* iz prve polovice 15. st. te *Bernardinov* iz 1495, prva dosad poznata tiskana neglagoljska hrvatska knjiga. Prvi (sačuvani) lekcionar na štokavskom narječju, *Ranjinin lekcionar*, pisan 1508. u Dubrovniku, preinaka je Bernardinova lekcionara. Potonji će tijekom 16. stoljeća biti dvaput s preinakama tiskan latinicom (Šibenčaniin Zborofcic 1543. i M. Andriulich 1586) te više puta prepisivan i pri tome preinačivan: sačuvana su dva takva prijepisa na zapadnoj ćirilici s preinakama i na štokavskom narječju, nastala u dubrovačkom kraju.

Smjestimo ta izdanja u povijesni kontekst: Korčulanski je lekcionar pisan otprilike u vrijeme bitke na Marici ili na Kosovu, Zadarski u vrijeme gubitka Omiša i Poljica (1444), te pada Carigrada (1453) i Beograda (1456), dok je Bernardinov tiskan samo dvije godine nakon Krbavske bitke (1493). To znači da već najstariji hrvatski lekcionari svjedoče o borbi za hrvatski jezik i identitet u tim teškim vremenima turskoga nadiranja. To pogotovo vrijedi za kasnija stoljeća, nadasve u Bosni. Tu se prijevod lekcionara pojavljuje bar već 1613, dakle u punom jeku turske vladavine. To su Bandulavićeve *Pisciole i Evangelija Priko suega Godiscta...* koje će tijekom cijeloga 17. i 18. st. u barem 18 izdanja, na crti dosad spomenutih preinaka, Bernardina dalje prilagođavati Bosni, Slavoniji, Dalmaciji, pa čak, kako svjedoči već protestantsko nastojanje (16. st.), a onda Rusić (1689–1770), i Bugarskoj i Srbiji. Broj je izdanja i utjecaj lekcionara, dakako, znatno porastao nakon slabljenja i povlačenja Turaka. Gornjem broju treba još dodati 10 izdanja tiskanih u prvoj polovici 19. st.

Prilike su i mogućnosti u sjeverozapadnoj Hrvatskoj – u trokutu između Turaka, Austrije i Mađarske – bile mnogo teže i skućenije, pa se kajkavska književnost pojavljuje znatno kasnije, tek pred kraj 16. st. Među prvim je tiskanim knjigama *Postilla A. Vramca*, jednoga od osnivača kajkavske književnosti, »najveće prozaičko djelo na kajkavskom narječju u XVI. stoljeću« (Vodnik), tiskano 1586. Sadrži tekstove nedjeljnih evanđelja i njihovo tumačenje (*postilla verba*, odatle naziv knjige). Prijevod se evanđelja usko naslanja na Zadarski i Bernardinov lekcionar. Jedan se rukopisni kajkavski lekcionar sačuvao u *Pavlinskom zborniku* (1644). Razvijen jezik i arhivski podaci navode na zaključak da je kajkavskih lekcionara bilo i prije Vramca.

Prvi pak zasebno tiskani kajkavski lekcionar, *Szveti Evangeliumi, Koteremi szvéta Czírka Zagrebecska Szlovenzka, okolu godiscsa, po Nedelye te Szvetke sive...*, izašao je za biskupa Petretića 1651. da onda u neprekinutu nizu i različitim preradbama (Krajačević, Mikloušić, Deverić, Kristijanović) do sredine 19. st. doživi 18 izdanja (posljednje je izašlo 1874).

U prvoj polovici 18. st. (1832.), a možda i prije, dobili su i gradišćanski Hrvati svoj lekcionar, *Horvaczko Evangelye...*, odonda do danas objavljen u najmanje 9. izdanja.

Lekcionar je u prvom redu služio za navješćivanje biblijskih odlomaka puku u crkvi: iz desetljeća se u desetljeće, nekad doslovno iz godine u godinu, u njemu dotjerivao jezik te je on snažno utjecao na mentalitet i jezik puka. Ali lekcionar je ponekad bio namijenjen i za čitanje kod kuće. To posve sigurno vrijedi za Kesićev (1740) i Pavićev (1764) lekcionar, a zacijelo i za neke druge.

Od kraja 18. st. pa sve do prvih desetljeća našega stoljeća veoma se često tiskaju lekcionari za potrebe škola, najprije kajkavski (1799. i bar još 4 izdanja), pa onda štokavski (1847. i susljednih dvadesetak izdanja). Bili su to školski udžbenici.

U svim se tim izdanjima (ima ih više od 100) osjeća nastojanje (veoma često u predgovorima naglašavano) da jezik lekcionara bude što bolji i narodu što razumljiviji. Dosad nabrojani lekcionari vezani su uz pojedine pokrajine, ali se od vremena do vremena javlja težnja da oni budu razumljivi što širem krugu čitatelja, čitateljima različitih pokrajina, pa čak i država.

Oba ta nastojanja postaju očitija od sredine prošloga stoljeća pošto je štokavsko-ijekavski govor usvojen kao književni hrvatski jezik. Svu će mučnost nastajanja zajedničkoga i svima prihvatljivog jezika pokazati razlike između

Ivekovićeve (Zagreb 1875. i 1903) i Voršakova (Zagreb 1878) lektionara te žučne polemike između njih. *Evangelistar* P. Vlašića (Dubrovnik 1921) još će biti snažno obojen dalmatinsko-dubrovačkom baštinom i stoga teško prihvatljiv u sjevernoj Hrvatskoj, ali drag južnoj te će se on ondje čitati i pošto izađu *Čitanja i Evandolja* N. Žuvića (Zagreb 1940), izdana ovlašću Biskupskih konferencija i proglašena jedinim liturgijskim tekstom zagrebačke, sarajevske, beogradske, đakovačke, krčke, senjske i hvarske biskupije. Nešto je lakše (premda ne bez teškoća) primljen i najnoviji *Red čitanja* po obnovljenoj liturgiji *Katoličke Crkve*, preveden i svē se više shvaća i prihvaća kao prijevod zajednički svim pripadnicima Katoličke crkve u Hrvata. Izašao je u 8 svezaka u Zagrebu (Kršćanska sadašnjost, 1969–1975, a neka su izdanja već ponovljena). Starozavjetni su tekstovi u nj, uz biblijsku lekturu A. Rebića i a. Škrinjara, preuzeti iz prijevoda Biblije 1968. A Novi zavjet preveli su s izvornika B. Duda i J. Fućak uz biblijsku lekturu A. Kresine i reviziju C. Tomića te jezičnu lekturu M. Grčića i J. Tabaka.

Tako se izbor liturgijskih odlomaka Biblije već više od jednoga tisućlj. ća prevodi na sadašnjim hrvatskim prostorima, jedinama u cijeloj rimskoj Crkvi, pa je tako nedavno – na Drugom vatikanskom saboru – to prevođenje bilo uzorom i opravdanjem da se narodni jezik ponovno uvede u bogoslužje te Crkve, koje je kroz duge vjekove bilo latinsko. A što se same Hrvatske tiče, hrvatski se prijevod lektionara iz Dalmacije i Dubrovnika širio na druge hrvatske pokrajine poštujući najprije njihove jezične posebnosti i objedinivši ih napokon u posljednjem izdanju u zajedničkom prijevodu i jeziku.

HRVATSKI PRIJEVODI I PARAFRAZE PSALTIRA

U bogoslužne su se i molitvene svrhe dosta često na hrvatski prevodili i Psalmi, osobito u sklopu tzv. *Malog oficija*, namijenjenog redovnicama, koje nisu znale latinski ni staroslavenski, na kojima su svećenici molili svoj *Časoslov*. Najstariji su nam takvi prijevodi sačuvani iz dubrovačkoga kraja 14. i 15. st. Jedan je takav prijevod i tiskan latinicom u 15. st. Jedan je takav prijevod i tiskan latinicom u 15. st. (to je uz Bernardinov lektionar jedna od prvih latinicom tiskanih knjiga), a odmah na početku 16. st. (1512) i bosančicom – kao prva tim pismom tiskana knjiga. Mali se oficij kasnije često dotjerivao i tiskao – sve do naših dana (jedan je od posljednjih, ako ne baš posljednji, izašao u Beogradu 1955). Po liturgijskoj obnovi Drugog vatikanskog sabora izašao je u Zagrebu već u drugom izdanju (1. izd. 1972. 2. izd. 1984–1985) *Časoslov rimskog obreda*, odn. *Časoslov naroda Božjega*, namijenjen dakle svim kršćanima rimskoga obreda hrvatskoga jezika: svima im na istom jeziku, poput lektionara, pruža prijevod Psalama i drugih dijelova Biblije.

U Časoslovu se psalmi nalaze redom liturgijske uporabe. Ali na hrvatski se jezik prevodio i cjelovit Psaltir, onakav kakav je u Bibliji. Navodimo samo najstarije sačuvane i one najnovije. Najstarija su dva rukopisna prijevoda: *Hrvatski psaltir* iz prve polovice 16. st. i *Psalmi Davidovi* fra Luke Bračanina iz 1598. Najnoviji su pak: Psalmi Davidovi O. Utješenovića (1868) pa onda – *Psalmi Davidovi*, prijevod i opširna tumačenja P. Vlašića, 4 sveska, (Dubrovnik, 1923–25), *Psalmi* I. Štambuka (Makarska 1975, s komentarom) i gradišćanskog Hrvata A. Blazovića u suradnji s M. Meršićem i J. Mikišićem (Beč 1981).

Ovdje osim toga valja bar spomenuti više pjesničkih parafraza i prijevoda pojedinih psalama ili cijeloga Psaltira onamo od N. Dimitrovića (1549), M. Vetranovića (1482–1576) i Š. Budinića (1582), B. Kašića (1617), Ivaniševića (1642) do Đorđevića (1686) i Vitaljića (1703).

RUKOPISNI PRIJEVODI BIBLIJE I NJEZINIH DIJELOVA

U prošlim je stoljećima bilo više pokušaja da se na hrvatski prevede cjelovita Biblija. Teško je reći kada su počeli. Najstarije poznato svjedočanstvo o tome svakako je rukopis prvih dviju knjiga Biblije, nastao pri kraju 15. ili na početku 16. st. u Dubrovniku, gdje se i čuva.

Nakon izgubljenoga prijevoda Bernardina Frankopana Grobničkoga i tek djelomično tiskana protestantskoga prijevoda (v. prethodni članak) preveo je u jeku protureformacije B. Kašić cijelu Bibliju, ali je prijevod zbog oporbe krutih pobornika isključivo crkvenoslavenskog jezika ostao u rukopisu, upravo kao i jedno stoljeće poslije prijevod Novoga zavjeta Dubrovčanina S. Rose (Rusića).

U rukopisu su ostala i dva prijevoda Biblije iz druge polovice 18. st.: cjelovito tzv. Poljička Biblija (dovršena 1768?) i samo djelomično prijevod M. Jurjetinovića–Ivakića Kaštelanina. Nije uspio ni zamašan pothvat kajkavskoga prijevoda Biblije za koji je poduzetni zagrebački biskup. M. Vrhovac bio uposlio više prevoditelja (1810–1830) i koji je nakon njegove smrti pokušao nastaviti I. Kristijanović. Od svega je ostalo nekoliko tiskanih pojedinačnih starozavjetnih knjižica, a u rukopisu Novi zavjet (u više primjeraka ili inačica) i nekoliko starozavjetnih spisa.

Posljednji rukopisni prijevod cijeloga Staroga zavjeta, prijevod s izvornih tekstova u 8 debelih rukom pisanih velikih svezaka, djelo je A. Sovića (1929–1932). Po prevoditeljevoj je zamisli to imao biti prijevod na neki zajednički jezik svih južnih Slavena (on ga zove »notioslavicum«) pa je bio dosta kritiziran i nikad nije tiskan. Uzet je kao neko polazište Biblije prevedene u Zagrebu 1968, ali je u njoj jako prerađen te je od njega jedva što ostalo.

TISKANI HRVATSKI PRIJEVODI BIBLIJE

Prvi su tiskani prijevod cijele Biblije Hrvati dobili tek u jeku ilirskoga preporoda. To je djelo slavnskoga franjevca P. Katančića (†1825), koje je uz neke ispravke posthumno izdao subrat mu G. Čevapović u Budimu 1831. u 6 svezaka. Tiskan je usporedno latinski tekst (Vulgata) i hrvatski prijevod s kratkim bilješkama, na slavonskom štokavskoikavskom narječju. Nepuna tri desetljeća kasnije izlazi, na dalmatinskom štokavskoikavskom narječju, i drugi hrvatski prijevod cjelovite Biblije, što ga je uz opsežne bilješke preveo dalmatinski svećenik I. M. Škarić. Tiskan je u 12 svezaka u Beču 1858–1861.

Na hrvatskim je prostorima bio i još je uvijek dosta proširen i utjecajan Daničić–Vukov prijevod Biblije, naročito njegovo latiničko (1868) i pohrvaćeno (Šulek 1877. i Rešetar 1895) izdanje s mnogo susljednih izdanja sve do naših dana.

Na prijelomu stoljeća nastao je i prijevod *Evandaljâ i Djela Apostolskih* J. Stadlera u 5 svezaka (Sarajevo 1895–1907) s veoma opširnim komentarom. Skraćeno mu je izdanje izašlo 1912. Nedovršeno je Stadlerovo djelo naumio dovršiti V. Čebušnjak, ali je uspio izdati samo 2 sveska prijevoda Staroga za-

vjeta (Zagreb 1911. i 1913), koji obuhvaćaju Petoknjžje i povijesne knjige. Prijevod je popraćen kratkim bilješkama.

Svojevrsan je znak novijih vremena *Novi zavjet* što ga je s izvornog teksta (i Vulgate, ali dotad se Biblija u nas prevodila samo s Vulgate) preveo F. Zagoda i popratio posve kratkim bilješkama. Prijevod je izašao u Zagrebu 1925., 2. izd. 1939. i 1941, a 4. izd. 1959).

U Sarajevu je 1941–1942. izašao prijevod cjelokupne Biblije u 3 sveska, djelo I. E. Šarića. Drugo mu je, popravljeno, izdanje izašlo u Madridu 1959, a *Novi zavjet* više puta u džepnom izdanju.

Posljednjih je pak tridesetak godina izašlo više prijevoda Novoga zavjeta, jedan prijevod cjelokupne Biblije i jedan prijevod Staroga zavjeta. Najprije je u Sarajevu 1961. izašao *Novi zavjet*, prijevod Lj. Rupčića s bilješkama, koji je kasnije izašao još u 3 doradna izdanja (1967, 1983, 1988), a s neznatnim je preinakama preuzet i u Bibliju 1968. Gotovo u isto vrijeme izašlo je i *Evandjelje*, harmonija četiriju Evandjelja, što ju je s grčkog izvornika, kao i Rupčić, preveo B. Duda (Zagreb 1962). Onda je u Zagrebu 1968. izašla *Biblija*, prvi prijevod cijele Biblije na hrvatski s izvornih tekstova. U nju je s potrebnim redaktorskim preinakama preuzet *Novi zavjet* Lj. Rupčića, *Petoknjžje* S. Grubišića, *Psalmi* F. Gassa, a ostatak je *Staroga zavjeta* nastao kao jaka i korijenita preradba, već spomenutoga Sovićeva prijevoda. Na preradbi je uz glavne urednike J. Kaštelana i B. Duda te urednike J. Tabaka i J. Fućaka sudjelovalo dvadesetak što književnika i jezičnih stručnjaka, što bibličara. Bio je to prvi slučaj takve interdisciplinarnе suradnje na prevodenju Biblije u nas. Dosad je ta Biblija izašla u osam izdanja (1968, 1969, 1974, 1976, 1977, 1980, 1983, 1987, 1990).

Malo nakon cjelovite Biblije izašla je *Ilustrirana Biblija mladih*, izbor biblijskih tekstova gornjega prijevoda i *Evandjelja* B. Duda. Od 1968. do danas izašla je u desetak izdanja.

Prijevod *Novoga zavjeta* (Duda–Fućak), nastao za potrebe najnovijega lekcionara (v. gore), dovršen je i tiskan kao posebno izdanje u Zagrebu 1973. pa onda pretiskan u sedam nepromijenjenih izdanja te u devetom i desetom revidiranom (1974, 1975, 1976, 1977, 1980, 1981, 1983, 1985, 1989).

Nedavno je (1982) u Zagrebu izašao i *slobodan prijevod* (»dinamički«) Novoga zavjeta pod naslovom *Novi zavjet živim riječima. Knjiga o Kristu*. S engleskoga su ga preveli M. Lovrec, B. Lovrec i Ž. Grujić. Nešto prije toga (u Sarajevu, Jukić, 1980) izašao je prijevod *Evandjelja po Ivanu*, a nešto nakon toga (na Plehanu, »Slovoznak« 1985) *Evandjelje po Luki*. Oba je *Evandjelja* s grčkoga preveo T. Ladan, likovno protumačio Đ. Seder, a povijesno-teološki predgovor napisao je Vjeko-Božo Jarak.

Posljednji biblijski prijevod izašao u Hrvatskoj na neki je način *Novi zavjet* što ga je s grčkog izvornika preveo G. Raspudić (Zagreb 1987); na neki način, jer se taj prijevod zapravo nalazi u temelju već navedenih Rupčićevih izdanja.

Na kraju spominjemo prijevod cjelokupnoga *Staroga zavjeta* u 8 svezaka što ga je priredio i bilješkama popratio S. Grubišić i u Chicago-West Allis (1975–84) izdao pod zajedničkim naslovom *Hrvatska Biblija*. U predgovoru ga zove »Iseljeničkim izdanjem Biblije« te veli da je svrha toga prijevoda otkloniti neujednačenosti koje je kritika zapazila u Zagrebačkoj Bibliji iz 1968. (u koju je inače ušlo Grubišićevo *Petoknjžje*) te unijeti u *Hrvatsku Bibliju* »nova značenja, postizavana suvremenim otkrićima na biblijskome polju«.

Literatura: FUĆAK, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva* (Analecta Croatica Christiana VIII). Zagreb 1975, 391 str.

KUZMIĆ, Peter, *Vuk-Daničićovo Sveto pismo i biblijska društva na južnoslavenskom tlu u XIX stoljeću* (Analecta Croatica Christiana XVII). Zagreb 1983, 311 str.

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav, *Hrvatski prijevod Biblije*: Hrvatska Enciklopedija, sv. II, Zagreb 1941, 490–494.

VOJNOVIĆ, Tadej, *Prevođenje cjelovite Biblije u Hrvata do prve tiskane Biblije 1831. godine* (doktorska disertacija na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu). Zagreb 1976, 218 str. (ciklostilom).

M. J. Fućak

BIBLIJA I HRVATSKA KNJIŽEVNOST

Hrvatska je književnost, još od srednjovjekovnih početaka pa do naših dana, toliko prožeta biblijskom topikom (općim mjestima, tipiziranim motivima, slikama, poredbama, klišeima itd.) da se znatan njezin dio bez Biblije uopće ne može ni razumjeti. U crkvenim prikazanjima, koja se, pod utjecajem već razvijenih talijanskih *sacre rappresentazioni*, javljaju u Hrvata istom u XV. st., obrađuju se starozavjetne i novozavjetne zgrade i ličnosti (prikazanje *Od rojenja Gospodinova*, kojega je motiv poslije preradio Mavro Vetranović u svojem *Prikazanju od poroda Jezusova*, itd.). Vizije, prenja, čudesa, legende, dramatizirani plačevi i muke (*Plač Marijin iz Rapske pjesmarice*, npr.) izgrađeni su ponajviše na novozavjetnoj topici, i, dakako, najčešće su adaptacije ili prijevodi iz stranih vrela, obično latinskih i talijanskih. S pojavom *Marka Marulića* (1450–1524) Biblija u našoj književnosti zadobiva potpuno nov status; njezine se teme tretiraju autorski i estetski, a ne više samo religiozno pragmatično. Marulić je uopće u cijeloj hrvatskoj književnosti najbiblijskiji pjesnik i pisac. Njegova *Judita, u verskih harvacki složena* (1521), zasnovana na istoimenoj deuterokanonskoj knjizi, sjajan je primjer stvaralačkoga sinkretizma biblijske i antičke topike i petrarkističkoga kanconijera s domaćom pučkom tradicijom. Spjev *Suzana, s divnim toposom mjesta uživanja*, temelji se na Danijelu. *Davidijada (Davidias)*, po kojoj je Marulić u suvremenikâ stekao glas hrvatskoga Vergilija, utemeljena je na nekoliko knjiga SZ (1 Sam, 2 Sam, 1 Kr, 1 i 2 Ljet itd.), a Davida tretira kao prefiguraciju Krista, potpuno u skladu sa shvaćanjem da se SZ može razumjeti tek iz perspektive NZ. Sva su važnija Marulićeva djela utemeljena na Bibliji: *De institutione, Evangelistarium, Quinquaginta parabolae, De ultimo Christi judicio* itd. Koliko je Maruliću Biblija bila važna kao izvor temâ i motivâ, vidi se i po tome što je za osobnu upotrebu načinio vrlo opsežan rukopisni leksikon *De Veteris instrumenti viris illustribus commentarium*, koji se 400 godina smatrao izgubljenim i koji je otkriven, obrađen, preveden i objavljen tek u naše dane, a nipošto nije ni danas izgubio upotrebljivost. *Jakov Bunić (1469–1534)* napisao je, prije Girolama Vide, veliki spjev *De vita et gestis Christi* (10.000 heksametara), jedno od najvažnijih i najslavljenijih djela pisanih u protureformacijskom duhu. *Mavro Vetranović Čavčić (1482?–1576)*, svestran poznavalac Biblije, klasike i domaće književnosti,